

שני דברים ממלאים את רוחי בקסם וביראה גדלים
והולכים ... כוכבי השמיים שמעלי והחוק המוסרי
שבפנימיותי.

(עמנואל קאנט, ביקורת התבונה המעשית)

ספרו של יובל נח הררי, "קיצור תולדות האנושות", הפך זה מכבר לתופעה תרבותית, לרב מכר אדיר הן בארץ והן בעולם. באיחור מסוים ניגשתי גם אני לקרוא אותו, ואת התרשמויותי אני מתכבד לחלוק בזה עם הקוראים.

בגדול, מדובר בטקסט שיש לו שני נושאים עיקריים. הנושא הראשון הוא סקירה, על בסיס הידע ההיסטורי והארכאולוגי העכשווי, של "עלייתו של האדם", מסוג מוזר משהו של שימפנזה למין הדומיננטי ביותר על פני כדור הארץ, ובמקביל (ובהקשר לכך) את השתכללות דרכי הארגון החברתי שלו. חלק זה בעבודתו של הררי נראה לי יפה ומעניין, וגם אם מצאתי בו פה ושם טעויות עובדתיות¹ הן אינן מאפילות על כך שמדובר בהצגה ראויה והוגנת. לא פעם מצאתי את עצמי עוקב אחרי טיעונו של הררי ואומר בליבי "רגע, אבל זו רק ספקולציה! מי יכול להיות בטוח שבאמת היה כך וכך!" ובאמת, לאחר חצי עמוד, הגעתי לקטע בו הררי עצמו מבהיר את הדברים: זו רק ספקולציה, קשה לדעת, יש גם נתונים סותרים וכולי.

אבל הררי מצמיד לסיפור ההיסטורי והפרה-היסטורי שלו גם דיון נוסף, המהווה את נושאו השני של הספר – שורת פרקים וקטעים העוסקים בפילוסופיה מדינית, בהם הוא מציע את משנתו לא רק ביחס למצוי אלא גם ביחס לראוי בשלל שאלות הקשורות לארגון החברתי של אנשים ולערכי דת ומוסר בכלל. נמצא בספרו ניתוח של מושגים משפטיים, הגדרה של "דת", דיון בחסרונותיו ויתרונותיו של האימפריאליזם, באפליה של שחורים ונשים, בשאלת הזכויות הטבעיות של בני האדם, בשאלות הקשורות לארגון הכלכלי של החברה ועוד ועוד. נדמה שהמסקנות הברורות היחידות שעולות מן הספר, הכיוונים שעליהם הררי ממליץ במיוחד, הם צמחונות כבחירה מוסרית ובודהיזם כשיטה רוחנית.

קל להבין כי מסקנות כאלו אינן נגזרות באופן חד ערכי מן העובדות המוצגות על ידי היסטוריון כלשהו, אלא אם כן אלו, העובדות, נעטפות במעטפת עבה של פרשנות, שאותה - וזו מטרתה של הביקורת הזו - מן הראוי לבחון. אם לתמצת את ההסתייגויות שלי על רגל אחת, הדיון השני של הררי, אותם פרקים העוסקים לא בעבר אלא בהווה, הוא פשוט גרוע: לא מקצועי, לא הגון, ולמיטב הכרתי גם לא נכון.

¹ כך לדוגמה טוען הררי (ע' 56) כי הגעתם של ציידים-לקטים מאפריקה לסיין, מרחק של כ-20000 ק"מ בקו לא אירי, בתוך 10000 שנה היא סבירה לחלוטין, מפני שגם אם פעם בחמשים שנה תתפצל חבורת לקטים לשתיהן חבורות שאחת תנדוד 100 ק"מ הלאה, הרי שבתוך עשרת אלפים שנה נגיע למרחק הדרוש. חשבון זה יהיה נכון אם ורק אם הנדידה היא מכוונת, כלומר אם בכל פעם בה נפרדו שתי חבורות כאלו אחת מהן העתיקה את שדות הצייד שלה לכיוון סין. מכיוון שזה בלתי אפשרי, שהרי הלקטים לא ידעו על קיומה של סין מעבר להרי ההימלאיה ולכן מסלול הפיצולים שלהם חיקה, אם בכלל, הילוך אקראי, הרי שיש צורך לא במאתיים פיצולים של 100 ק"מ כל אחד אלא בכעשרת אלפים פיצולים כאלו.

למה אני קורא חוסר מקצועיות?

ניקח לדוגמה רק אחת מן השאלות בהן דן הררי, שאלת "זכויות האדם" או מה שכונה בעבר "זכויות טבעיות", כלומר ההנחה לפיה לאדם באשר הוא אדם "מגיע" איזה סל של זכויות מן השליט המדיני, והשאלה מהן הזכויות האלו. לא מדובר בבעיה חדשה, כמובן, אלא בשאלה המרכזית של הפוליטיקה והפילוסופיה בארבע מאות השנים האחרונות. מי לא כתב על השאלה הזו, או על בעיות הקשורות אליה קשר הדוק? ג'פרסון ובנתם, מקיאווולי והובס, קאנט ופיכטה, היעקובינים ועגולי הראש, הוגי הנאורות בצרפת ושמרנים קתולים קנאים – לכולם היה מה לאמר בנושא, שכן הוא קשור בטבורו לשאלת היחס בין הריבון לאזרח וממילא גם לעיצובה של המדינה המודרנית. פרט לג'פרסון, איש מהוגי הדעות הללו, ואפילו לא הוגים מודרניים יחסית שניסו לתת סיכום כלשהו לעמדות השונות – לאו שטראוס, ישעיה ברלין, אלסדיד מקינטאיר – לא זכה להכנס לדיון. כתוצאה, כמה מקטעי הספר [וזכר במיוחד הדיון הלעגני אותו מייחד הררי להצהרת העצמאות האמריקאית (ע' 120-116)] הם רדודים באופן מחפיר, ומתעלמים ממאות שנים של היסטוריה של הרעיונות.

מפתה להזכיר כאן כי לפי דיווחו של מחבר הספר, כאשר היסטוריונים נפגשים בקפיטריה הם "מרכלים על הפרופסורית שבעלה בוגד בה, על המריבה האיומה שפרצה בין הדיקן לראש החוג, או על השמועות המתרוצצות שזה וזה מעל בכספי קרנות המחקר שלו"² (ע' 33) – אולי היה כדאי שההיסטוריונים בכל זאת יקדישו קצת יותר זמן לנושא המשמים של צבירת ידע על מאורעות שקרו בעבר.

בנקודה זו יכול הטוען לטעון כי ביקורתי טרחנית ונטפלת לזוטות. ספרו של הררי מיועד לציבור הרחב, וככזה איננו מחויב למנהג האקדמי הנוקדני של הפניה מסודרת למקורות וציטוטים, מספיק להביא בפני הקורא את השורה התחתונה. לדעתי זה אינו המצב. אינני חושב שהדבר נעשה בכוונת מכוון, אבל בפועל העירוב בין "הדיון הראשון", הסקירה של עליית האדם על בסיס ממצאים, לבין הדיון השני – אותו אוסף של טענות מוסריות, אונטולוגיות וחברתיות – יוצר מצג שוא של אסמכתא מדעית יצוקה באבן לגבי טיעונים שהקשר בינם ובין ההיסטוריה או המדע קלוש למדי. גרוע מכך: בעיני התיאוריה שמטיף לה הררי היא א-מוסרית, אנטי אנושית ואף אלימה במהותה. כדי לנסות ולבסס את תפיסתי זו אתמקד בשימוש שעושה הררי בשני מושגים: "מדומיין" ו-"דת".

² הררי טוען שגם פסיקאים גרעיניים מבלים את ארוחות הצהריים שלהם בשיחות על נושאים דומים. נער הייתי וגם זקנתי במסדרונות המחלקות לפסיקה, והיסבתי ללאנצ'ים עם לא מעט אנשים, ואינני זוכר אף פעם בה שמעתי רכילות מהסוג הנ"ל. אנשים מדברים קצת על העבודה, קצת על פוליטיקה, על מטלות ההוראה והשיפוט שלהם – לא הרבה יותר מזה. אולי הבעיה היא שאינני פסיקאי גרעיני.

אגב, גם התיאוריה שבמסגרתה מספר הררי את הסיפור הזה, תיאוריה שלפיה ההתקדמות האנושית הגדולה עם המצאת השפה איננה קשורה לאפשרות שנפתחה בפני אנשים להעביר אינפורמציה זה לזה לגבי מאורעות בטבע (מה שהוא מכנה "יש אריה ליד הנהר") אלא לאפשרות שנפתחה בפניהם לרכל על אחרים בתוך הקבוצה, מה שמאפשר את הגדלת הקבוצה, היא חסרת בסיס ברמה הגובלת בגיחוך. ראשית, אין כמובן לשום אדם אינפורמציה אמיתית לגבי מה שקרה אצל הציידים-לקטים וקשה לדמיין ממצא ארכיאולוגי או אחר שיתמוך ברעיון כזה. שנית, אין שום סיבה אפרוירית להניח שרכילות תומכת ביציבות של קבוצות. על פניו חברה שמקפידים בה על דיני "שמירת הלשון" לפי ספריו של בעל ה"חפץ חיים" תהיה יותר יציבה מחברה בה כל אחד מרכל על השני מאחרי גבו. וכמובן, באותו מחיר ניתן להמציא אינסוף תיאוריות אלטרנטיביות שיהיו משכנעות או מופרכות באותה מידה.

כך, לדוגמה, תיאורית שנרב על השימוש של ציידים-לקטים בשפה אומרת שהשפה מעודדת את הגדלת שיתוף הפעולה בקבוצה אנושית מפני שהיא מאפשרת היררכיה ניהולית: לשום להקת בבונים אין סגן מנהל לענייני פליית כינים, מפני שזכר האלפא העומד בראש הקבוצה אינו יכול להסביר לסגן שלו מה מטרותיו, או לשלוח אותו להעסיק קבוצת בבונים יריבה בזמן שהוא מאגף אותם מימין. רק תקשורת מאפשרת שליטה על ידי מפקדי משנה (חישוב על החזיתות בשדה הקרב שהלכו והתרחבו ככל שהתקשורת השתכללה ואיפשרה למפקדים להעביר פקודות למקומות מרוחקים).

את התופעה בה תיאוריות-פח מן הסוג הזה מוצאות את דרכן להוצאות מדעיות מובילות ולעיתונים רבי יוקרה כמו ניצ'ר Science ו יחקרו, יש להניח, ההיסטוריונים בדור הבא, אם רק יישאר להם זמן מן העיסוק בסוגיות עסיסיות כמו בעלה הבוגד של הפרופסורית.

למרבית הצער, בנקודה זו עלי לעצור את הדיון בספרו של הררי לטובת השלמת חסרים. בקטע הבא של הביקורת אנסה לספר (בקיצור נמרץ ביחס לחומר העשיר, למרות שלאחר כל מאמצי הקטע עדיין ארוך ופוגע ברציפות המאמר) את חלקי הסיפור אותם השמיט הררי, את הרקע ההיסטורי לדבריו בשאלות של סדר חברתי, מוסר ותרבות.

טבע ומוסכמה

אומרים שהיוונים הקדמונים היו הראשונים אשר תפסו שיש הבדל בין שני סוגים של חוקים: חוקי הטבע (פיסיס, כמו במלה פיסיקה) וחוקי החברה (נומוס, כמו במלה "נימוס" שאכן משמשת אצל חז"ל, לדוגמה, לא רק לגבי אכילה בסכין ומזלג אלא בהקשר של כל מערכת חוקים). לפני ההישג האינטלקטואלי הזה אנשים נטו לתפוס חוק כמו "התפוח נפל מהעץ כלפי מטה" וחוק כמו "אסור לקטוף את התפוחים של השכן" כשני כללים מציאותיים במעמד שווה. הפילוסופים היוונים עמדו על כך שזה אינו המצב: נפילתו של התפוח היא חוק טבע שאינו תלוי בהחלטה אנושית. האיסור לקטוף תפוחים מעצו של השכן מבטא הסכמה חברתית, וניתן יהיה לשנותו בכל מיני נסיבות אפשריות כמו לדוגמה במקרה בו מחליטה אסיפת העם להפקיר את רכשו של אדם וכדומה.

העלאת האבחנה בין טבע למוסכמה חשפה את האירגון החברתי, כפי שהתבטא במוסד הפוליס היוונית, לאיום מחריד. אם אכן חוקי העיר אינם מבטאים אלא מוסכמה, האם יש למוסכמה הזו בסיס? ואם לא, מדוע שלא נשנה אותה? אם באתונה עושים תחרויות תיאטרון ובספרטה שולחים את הילדים לקסרקטין ובתבאי מקימים גדוד שכולו מורכב מזוגות של גברים נאהבים, האם מישהו פה "צודק" יותר מחבירו? האם יש איזו סיבה שחוקי העיר שלי יהיו כאלו ולא אחרים?

גרוע מכך - האם עצם העלאת השאלה לא תגרום לעיר, או למבנה החברתי בכלל, לקרוס? זה מה שחשב ככל הנראה אריסטופנס, כאשר העלה בקומדיה שלו "עננים" את דמותו של אב שבנו מוכן להכות אותו לאחר ששמע לקח מפי סוקרטס ולמד ממנו לפקפק בכל דבר, כולל במצוות כיבוד אב. זה מה שחשבו גם אזרחי אתונה כאשר דנו את סוקרטס למוות באשמה של השחתת הנוער וביזוי האלים. אין שום סיבה לחשוב שהאתונאים היו אדוקים מדי בעבודת האלים שלהם, אבל הם סברו שמי שמטיף לחשיבה חפשית על כל מוסכמה אנושית - וזה מה שאכן עשה סוקרטס - מסכן את האחדות המקודשת של הפוליס. הרקליטוס טען שהאזרחים צריכים להגן על חוקי העיר כפי שהם מגינים על חומותיה, ונטורי קרתא של אתונה לקחו את ההמלצה שלו בלי חוכמות.

ההיסטוריה הראתה שאפשר היה להרוג את סוקרטס, אבל לא את השאלה, שנשארה עומדת ומנסרת בחלל האויר: האם ישנו אורח חיים "נכון", הן ברמה האישית והן ברמה הציבורית? האם ניתן לעגן את המוסכמה ב"טבע", כאשר "טבע" במובן זה פירושו כל מערכת אובייקטיבית שאיננה תוצאה של החלטה אנושית תלויה נסיבות? האם, כפי שהציג זאת אריסטו, ישנם חוקים אנושיים או חברתיים בסיסיים אשר נכונים גם ביוון וגם בפרס, כשם שהאש בוערת גם ביוון וגם בפרס?

אין מספר לתשובות שניתנו לשאלה זו באלפי השנים האחרונות. אפיקורוס אמר שהטבע מוכיח כי כל יצור שואף להנאה, ולכן החיים למען ההנאה הם אלו שמעוגנים בטבע, אבל ההנאה הגדולה ביותר היא ההנאה הרוחנית. תומס הובס הסכים עם אפיקורוס, אך ירד צעד אחד כלפי מטה ואמר שההנאה הגדולה ביותר שיש לו לאדם היא האפשרות לחיות בבטחון ולא לחשוש ממוות אלים מידי שכניו. לוק מצטרף, אבל מדגיש שהאדם רוצה גם לצבור נכסים, ואדם סמית אומר יותר מכך, שהתאוה לצבירת הנכסים מועילה בסופו של דבר לחברה כולה. בנטהאם ומיל הציעו את גישת מיקסום ההנאה כבסיס לסדר החברתי - פעל כך שכמה שיותר אנשים ייהנו ככל הניתן.

הסטואיקנים הציעו שהחיים הנכונים הטבעיים בנויים על מחויבות מוחלטת לעקרונות מוסר פשוטים ועל גישה שאיננה נכנעת לגורל ואינה מרכינה ראש, וקאנט מסכים אתם פחות או יותר וכופר לחלוטין בגישה התועלתנית של בנטהאם ומיל. בעיני הרומנטיקאים הגרמנים, כמו פיכטה או שלינג, החיים

הנכונים הם אלו שבהם אדם מפתח ככל האפשר את כוחותיו הפנימיים ההרואיים, וניטשה אומר כן - וגם כל אחד אחראי רק לעצמו ושכל האחרים ילכו לעזאזל.

במקביל לכל אלו מתקיימות דתות ההתגלות. אלו - הנצרות והאיסלם, לדוגמה - טוענות כי המעשה הנכון הוא זה הנעשה בהתאמה עם צו האל כפי שהתגלה לאנשים מסוימים במקומות ידועים. כאן לא מדובר על ה"טבע" במובן הרגיל בו אנו משתמשים במלה זו, אבל עדיין דתות ההתגלות מעגנות את אורח החיים הנכון במשהו שהוא חיצוני לנו, ולא במוסכמה חברתית שרירותית³.

מה נשאר לאנשים בני זמננו מכל הויכוח העצום הזה, שהסעיר את העולם במשך אלפיים שנה ויותר? נדמה לי שאצל רוב הבריות קיימת איזו שהיא גישת קומון סנס האומרת שאנו מאמינים בסופו של יום שיש דברים "נכונים" - מוסרית או דתית - אבל מבינים שההכרעה בהרבה שאלות היא קשה. רובנו מסכימים שלא ראוי לגזור את אזניהם של ילדי השכן כדי להעשיר את האוסף שלי, או שיפה לומר את האמת ולכבד את ההורים ולא לעשות לחברנו את השנוא עלינו, גם אם איננו מסוגלים להגדיר במדויק את הבסיס הרציונלי או הטבעי (או לשכנע את עצמנו במקור האלוהי) של הדרישות המוסריות אלו.

אכן ישנם הרבה מקרי גבול או קצה שנתונים לוויכוח חברתי חריף (דוגמאות מן התקופה האחרונה יכולות להיות הצמחונות או שאלת הנישואין החד מיניים), מקרים המראים לכאורה על חוסר יכולת הידברות בין צדדים המחזיקים באמות מידה שונות (מה שמכונה incommensurability), אבל במחשבה שניה הוויכוחים הסוערים האלו ככל הנראה מטשטשים את העובדה שרוב מוחלט של הבריות מסכימים על ערכם המוסרי של רובם המוחלט של המעשים. עצם העובדה שמשלמי המיסים מצביעים שוב ושוב לממשלות הבונות בסכומי עתק רשת בטחון כלכלית לאלו שמזלם או גורלם לא שפר עליהם, כולל אנשים שברור כי לעולם לא יזכו להחזיר לחברה את הכסף שהוצא עליהם, מראה על הסכמה בסיסית רחבה שכזו.

ניסוח כללי של אותה עמדה רוחנית-חברתית בה מחזיקים אנשים בני זמננו יכול להיות מיוסד על אמרתו של קאנט שהובאה באפיגרף למאמר זה, ולפיה שני הדברים הממלאים את רוחנו הם כוכבי השמים שמעלינו והאור המוסרי שבתוכנו. קאנט האמין שישנו איזה בסיס מוסרי אוניברסלי שקיים אצל כל אדם, ואם נתעלם לרגע מכמה דקויות פילוסופיות ניתן לראותו כשקול לווריאציה כלשהי של "מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך", תפיסה שממנה נובע כי ללא סיבה כבדת משקל אין לגרום רעה לאדם אחר, ובכלל זה גם הדרישה לאפשר לשני מידה בסיסית של חרות ויכולת להתפתח על פי רצונו, לפחות ברמה שכל אחד מאתנו תובע לעצמו.

מה שהפעים את קאנט בכוכבי השמיים לא היה דווקא אורם המנצנץ, אלא היכולת של אנשים כמו ניוטון וקפלר להסביר ולחזות את מסילותיהם, או באופן כללי כוחה של הרציונליות האנושית להבין את הטבע. יסוד חשוב של החברה המודרנית הוא התובנה לפיה הרציונליות האנושית מספקת לנו בסיס משותף רחב, ולפיכך היא זו שאותה ראוי להוציא לרשות הרבים, כפי שהדבר נעשה בדמוקרטיה ליברליות. מוסריות ורציונליות, אותם שני מאורות של קאנט - שניהם בגרסה "אוניברסלית" המוצאת, או האמורה למצוא, נתיבות ללב של כל אדם - הם גם שני עמודי התווך עליהן נשענות חברות מודרניות.

כך, אם להציג דוגמה טריוויאלית, כאשר נפתח ויכוח ציבורי בשאלת מהירות הנסיעה המותרת בכבישים בין עירוניים, הוא יתמקד בשאלת המחיר שישלמו יחידים בחייהם על נסיעה במהירות גבוהה מול התועלת שתהיה לרבים שאיכות חייהם תשתפר (דילמה מוסרית המבוססת על איזושהי הסכמה בסיסית מובלעת על כלל המניח כי צדק מתבטא ביחס הגון ולא מפלה כלפי אנשים), ויש להניח שבמהלך הוויכוח תעלינה טענות פרקטיות המבוססות על בחינה רציונלית של עובדות, כמו

³ גם בתוך הדתות ניתן למצוא את האבחנה בין אלו מחוקי הדת שניתן היה לגזור אותם גם מהתבוננות בטבע ללא צו האל (מה שקרא הרס"ג "מצוות שכליות", והכנסיה הגדירה בתור "החק הטבעי") לבין אלו שמקורם הוא בהתגלות בלבד (מצוות שמעיות).

שימוש בסטטיסטיקות ממדינות אחרות כדי להעריך את מידת הסיכון או מידת התועלת שיש בהעלאת מהירות הנסיעה המותרת. טענות אנטי או א-מוסריות ("לא אכפת לי מאלו שימותו, שילכו לעזאזל") או טענות שאינן רציונליות ("העליתי אתמול באוב את הרצל שאמר שהמהירות המותרת תהיה 100 קמ"ש") נתפסות ככאלו שאינן ראויות לבוא בקהל.

אינני בא לטעון שיש בחברה שלנו הסכמה כללית על קוד מוסרי כולל או על שיטה רציונלית מקיפה: הסכמה כזו קיימת רק בחברות טוטליטריות וכופייניות, וגם שם רק למראית עין. אבל ההיסטוריה העגומה של מאות השנים האחרונות לימדה אותנו להיזהר מאלו המזלזלים בעקרונות מוסר והבזים לרציונליות. הניסיון מראה שכאשר חותכים את העוגנים הללו, החברה האנושית מפליגה למקומות לא ממש ראויים.

ובכן - היכן עומד יובל נח הררי ביחס לשאלה הבסיסית אותה הצגנו? אין ספק שאם אנו מציגים את השאלה לגבי האיש עצמו, הרי שמדובר באדם מוסרי ורציונלי לא פחות מכל אחד אחר, ובכמה מקומות בספר אנו רואים, אכן, טיעונים המשקפים תביעות מוסריות וניתוחים המבוססים על הרציונל. אלו, למרבית הצער, אינם עולים בקנה אחד עם התפיסות הפילוסופיות הבסיסיות שהררי טוען בזכותן, ועל כך - מיד.

חיסול הרציונליות

בתור התחלה נפנה למושג בו משתמש הררי שוב ושוב, גם ביחס להיבטים היותר פרוזאיים של הסדר החברתי - המושג "מדומיין". אופן השימוש במושג הזה מודגם בספר דרך האנליזה של היציר המשפטי המכונה חברה בערבון מוגבל (לשם קונקרטיזציה, הררי לקח כדוגמה את יצרן המכוניות פיז'ו), ואנו נלך בעקבות הדיון הזה.

מהי חברה בערבון מוגבל? במרוצת התפתחות יחסי המסחר והקניין הבינו אנשים שקיימת בעיה למשוך משקיעים לחברה אם הם אינם מקבלים הגנה מסוימת מפני הפסדים. נניח שמציעים לי לקנות מחר מניות של חברת פיז'ו הצרפתית, כלומר לשלם כסף תמורת חלק מסוים מן החברה. ידוע לי שקיים בהשקעה שלי סיכון: אם מחר תפשוט חברת פיז'ו את הרגל, או תיקלע להפסדי עתק, החלק שלי יאבד את שווי ואני אפסיד את השקעתי. מאידך יכול להיות שמחר חברת פיז'ו תזכה בחוזי ענק או תמציא מכונית מסוג חדש ופופולרי כך שערך השקעתי יעלה פלאים וארויח ממון רב. בקניית מניות של החברה אני מבטא את הערכתי לכך שהסיכוי לרווח גדול בעיני מן הסיכוי להפסד.

עד כאן הכל טוב ויפה, אבל כאן נשווה בנפשנו סיטואציה עגומה יותר: נניח שחברת פיז'ו לא רק תפסיד כסף, אלא תיקלע לחובות עצומים שיעלו על ערך כל נכסיה. האם תהיה במקרה זה לנושים הזכות לבוא אלי אישית, בתור אחד מן הבעלים של החברה, ולדרוש ממני לשלם מכיסי את הסכום החסר? האם אני מסכן לא רק את הכסף שהשקעתי, אלא גם את הנכסים האחרים שלי שישועבדו לתשלום חובות החברה? סביר להניח שאם זה היה המצב הייתי נרתע מלהשקיע את כספי במניות פיז'ו. לפיכך הציע המחוקק את האפשרות ליסד חברה בערבון מוגבל, כלומר חברה שבה הערבות של הבעלים לחובות החברה מוגבלת לאותו ממון שהושקע בה, ואין עליהם חובה לשלם מביתם במקרה של פשיטת רגל. הפטנט עובד, ואכן הרבה אנשים מוכנים לקנות מניות של חברות בערבון מוגבל. מי שמספק לחברת פיז'ו חמרי גלם או עבודה מודע לכך שבמקרה של פשיטת רגל הוא יוכל לגבות רק את הממון המוגדר כנכסי החברה ולא את הדירות של בעלי המניות, והוא לוקח את זה בחשבון כאשר הוא מחליט להתקשר בעיסקה עמה.

כעת נניח שקניתי רכב של חברת פיז'ו שהתפרק יום לאחר הקניה ואני מגיש תביעה בבית המשפט. באופן פורמלי לגמרי ניתן היה לנסח את הכותרת בתור "נדב שנרב נגד מחזיקי המניות של חברת פיז'ו, כאשר התביעה מוגבלת רק ביחס לאותו חלק מממונם הרשום כנכסי החברה", וזהו תיאור

אמיתי ומדויק של התובע והנתבעים. אבל אנשים הם חסכנים במילים, ולכן בבית המשפט יתברר תיק שכותרתו הרבה יותר פשוטה "נדב שנרב נגד חברת פיז'ו בערבון מוגבל". המלים שונות, התוכן זהה.

מפתיע לגלות עד כמה יוצא על כך קצפו של הררי.

חברת פיז'ו קיימת בדמיונם המשותף של בני אדם, ומה שמקיים אותה הם סיפורים שבני אדם מספרים זה לזה ... איך בדיוק יצר ארמאן פיז'ו את חברת פיז'ו? באותו אופן שבו מכשפים יוצרים רוחות ושדים וכהנים יוצרים אלים: הוא סיפר סיפור ושכנע את עצמו ואת כל הסובבים להאמין בסיפור הזה ... פיז'ו הלך לאתר קסמים – משרדו של עורך דין – ובעזרתו של המדיום המקומי ערך טקס רב רושם ... בתוספת לחשי קסם סתומים והשבעות נוראות, ואברא קדברא – חברת פיז'ו נולדה ...

סדר מדומיין הנו מערכת של כללי התנהגות ... אשר מבוססים לא על אינסטינקטים חברתיים או על היכרות אישית אלא על אמונה במיתוסים משותפים ... מדוע המנכ"ל מאמין בקיומה של החברה? מכיוון שגם סמנכ"ל הכספים מאמין בקיומה, וגם עורכי הדין מאמינים בקיומה ... וגם אשתו מאמינה בקיומה ...

מה רוצה הבנאדם? מדוע הסכמה בין אנשים, הסכמה תמימה ופשוטה יחסית, מרוממת על ידי הררי למדרגה של כישוף, מיתוס, "האגדה על חברת פיז'ו" (כך בתוכן העניינים), "סדר מדומיין בין סובייקטיבי" ושאר מלים מפוצצות? במה ההסכמה העומדת ביסודה של החברה בע"מ שונה מכל הסכמה חברתית שנעשית למען היעילות, במה היא שונה מההחלטה של בתי המרקחת למכור משככי כאבים או מההחלטה לתת לתלמידים ולמורים חופשות בחגים?

המצב די ברור. מה שמפריע להררי איננו מוגבל לפלטפורמה המשפטית המאפשרת לייסד חברות בערבון מוגבל. **הררי דוחה, חד וחלק, את הרציונליות האנושית כבסיס, לפחות חלקי, לארגון החברתי האנושי.** הוא פשוט לא מכיר בחשיבה רציונלית. בעיניו כל דבר שאינו מעוגן בחוק טבע הוא מוסכמה, ואין מוסכמות רציונליות, כולל מוסכמות שבנויות על הנחות פשוטות על טבע האדם (כמו אותה הנחה לפיה אדם לא ישקיע את כספו בחברה אם הפסדיו יכולים לעלות על השקעתו). אין לי מושג מדוע הררי נסחף לעמדה כזו, או מדוע הוא סבור שהיא קונסיסטנטית⁴, אבל זוהי ככל הנראה עמדתו.

בכך עקר הררי את העוגן הראשון של הסדר החברתי – הרציונליות. כפי שתואר לעיל, העוגן השני של החברה שלנו הוא איזו שהיא תפיסה של חובה מוסרית האוסרת על אנשים לעשות דברים מסוימים, בדרך כלל בהקשר של גרימת רע לאנשים אחרים. את הטיפול בנושא זה נמצא בפרק השנים עשר של הספר, בו נפנה הררי לדון בתופעה אנושית ידועה למדי: דת.

טבח המוסר

המושג דת העולה במוחנו בדרך כלל כאשר אנו חושבים על דת ודתיות, המחשבה על מאמינים השופכים לבם בתפילה בבית הכנסת או כורעים ברך בכנסיה, שונה במקצת מן ההגדרה שנותן לו הררי. על פי דבריו

⁴ מכיוון שהררי הוא ככל הנראה רדוקציוניסט ולכאורה חייב יהיה להודות שלפי עמדתו האדם הוא רבובט ביוכימי, כלומר שאין בחירה חפשית, לא מובן למה הנחות על טבע האדם שונות מהנחות על גלים אלקטרומגנטיים.

אפשר להגדיר דת כביסוס של מערכת חוקים וכללים אנושית על אמונה בסדר על אנושי... מה שדתות עושות זה להעניק לגיטימציה על אנושית למערכות חוקים וכללים אנושיות... דתות מסבירות שחוקיה של החברה האנושית לא נוצרו בשרירות לבם של אנשים, אלא משקפים סדר אבסולוטי על אנושי... האסלם והקומוניזם הם דתות, כי שניהם מנסים לגזור חוקים אנושיים באמונה בסדר על אנושי⁵.

תפיסה מעניינת. מרכס, כזכור, השתמש במלה "אידאולוגיה" בניסיון לבדל את תורתו משאר סוגי האידאות בהן החזיקה האנושות מימי קדם ועד עתה. מרכס טען שכל האידאות האלו היו רעיונות כוזבים, שתכליתם הייתה להצדיק את שלטונם של המעמדות השליטים בחברות שונות, ואשר על כן אחת דינן להיות מוחלפות בידי המרקסיזם או הקומוניזם, שאינן אידאולוגיה אלא מדע. בהקדמתו ל"קפיטל" התפאר מרכס בכך שהוא גילה את "חוק התנועה הכלכלי של חברות מודרניות", ועל קברו הספיד אותו עמיתו פרידריך אנגלס והשווה בין דארווין אשר "גילה את חוקי ההתפתחות של העולם האורגני" למרכס, מגלה "חוקי ההתפתחות של ההיסטוריה האנושית". לכאורה ניתן להתייחס לעמדה כזו באחת משתי דרכים: להסכים עם אותה תצפית מדעית של מרכס, או לטעון שהיא פשוט איננה נכונה, וזה בערכה למי שיטען כי אלקטרון בשדה מגנטי ינוע על קוים ישרים.

הררי לא חושב כך. מבחינתו, עצם היומרה לגזור סדר חברתי מ"עקרונות על אנושיים" הופכת את העניין כולו ל"דת". כאשר הוא מדבר על "אמונה בסדר על אנושי" אין כוונתו למה שאנו מכנים אלוהי, או למשהו הנובע מכוחות רוחניים מטפיסיים כלשהם. הררי מכנה בשם "סדר על אנושי" גם כל טיעון על מבנה החברה ומנהגיה אשר נובע מתצפית אובייקטיבית או מדעית, בין שהיא נכונה ובין שאיננה נכונה (ע' 212). הדבר היחיד המציל, בעיניו, את תורת היחסות מלהיות "דת" הוא ש"עד כה (sic!) איש לא ניסה לגזור ממנה חוקים וכללי התנהגות המחייבים את בני האדם".

כדי להדגים את האבסורד ברעיונותיו של הררי, הריני להמציא בזה דת חדשה: דת הזהירות בדרכים. הדת שלי בנויה על "עיקרון על אנושי" – בסקרים רחבי היקף שערכתי נמצא כי אם על אותם כבישים חלק מהאנשים ינהגו בצד ימין של הכביש, כמו בישראל, וחלקם ינהגו בצד שמאל, כמו באנגליה, ישתרר תוהו ובוהו שיביא לתאונות דרכים קשות ולעיכובים חמורים בתנועה. מדובר בעיקרון "על אנושי" הרבה יותר מבוסס מאשר תצפיתו של מרכס לפיה הסדר הקפיטליסטי מביא להצבר הון גדל והולך אצל מעט פרטים ולהתרוששותם של כל היתר. כעת, מהעיקרון העל אנושי שלי אני גוזר "חוקים וכללי התנהגות המחייבים את בני האדם". בפרט, אני מסיק שכל מדינה או רשות מקומית חייבת להכריז על חוק המחייב אנשים לנסוע בצד מוגדר אחד של הכביש, ולאכופ את החוק הזה אם ברצונה למנוע תאונות. בינגו! בזה הרגע המצאתי דת חדשה העונה על כל הקריטריונים שהציב הררי. אני מקווה שכאשר תעמידו פסלים שלי בחוצות הערים על מנת לסגוד להם לא תשכחו לשלוח לי תמלוגים.

מה מביא את הררי לכתוב את דברי ההבל המופרכים האלו? שוב - לא קשה לזהות את הטענה הבסיסית: לדעת הררי לא קיים סדר חברתי "נכון", נקודה. הסדרים חברתיים אינם יכולים להיות מיוסדים, לא על המסורת (בין אם היא נתמכת בניסיון האמפירי של דורות רבים כפי שהציע אדמונד ברק, או שהיא משקפת את רצונו של האל כפי שנמסר לבני האדם לפני דורות רבים כמו שמציעות דתות כמו איסלם או נצרות), לא על המוסר ולא על הרציונליות. מרכס טען שהעובדים בני מעמד הפועלים חיים בקיפוח נורא (טענה מוסרית) והציע את מה שנראה בעיניו לפחות כארגון רציונלי של החברה אשר יפתור את הבעיה הזו. בעיני כל אחת מהטענות האלו היא טענה ראויה שיש לדון

⁵ כהערת אגב, נדמה לי שכדאי להשתחרר מן הנוהג המוזר להגדיר מלים באופן השונה ממשמעותן בשפה המקובלת. אני יכול לכתוב מאמר מלומד בו אגדיר "פשע" בתור כל מה שנעשה על ידי הממשלה הקנדית, ולאחר מכן אדבר על קנדה בתור המדינה הפושעת ביותר בעולם או על פשעי הקנדים וכולי, והכל יהיה אכן קונסיסטנטי ומתאים להגדרה שלי. עם זאת, בורים צרי מצח מחוץ לאקדמיה עלולים לחשוך בי בניסיון להציג את ממשלת קנדה באור שלילי משהו, וכדאי למנוע תופעה זו מראש.

בשאלת נכונותה תוך שמוש בעקרונות המוסר שבלבנו וביכולת הרציונלית שבמוחנו. בעיני הררי כל טענה מסוג זה, בלי קשר לשאלת נכונותה או אי נכונותה, היא המצאת דת חדשה.

ובכן, כיצד כוננו ההסדרים החברתיים שלנו (או של כל קבוצה אחרת בעבר, בהווה ובעתיד)? המקור היחיד להסדרים חברתיים שהררי מכיר בו אינו לא המוסר ולא השכל אלא הכריזמה של אדם יחיד או של קבוצת אנשים קטנה, כריזמה שמכוחה אנשים יכולים לברוא מיתוסים אדירים ולשטוף בהם את מוחו של הציבור המטומטם. בעטיים של מיתוסים אלו אנשים מוכנים להישלט על ידי "המדינה", או מנגנון שלטוני אחר, **שבכל מקרה** אינו אלא הסוואה לקבוצת אליטה אשר יש לה מונופול על האלימות החוקית (כלומר על האלימות הנחשבת לחוקית) והיא מנצלת אותו להבטחת זכויות היתר שלה. **כל** החברות האנושיות בנויות על חלוקה היררכית של בני אדם לקבוצות שונות, **כל** החלוקות הללו הן **מדומיינות**, וכל החלוקות הללו יוצרות אפליה לא צודקת" (ע' 143, ההדגשות שלי) סוף פסוק.

לא קשה לזהות את המלחינים המקוריים של השירים אותם מפזם הררי. ההנחה שלו לפיה אין שום סדר חברתי רציונלי או מוסרי, אלא רק כזה הנובע מן המיתוס והכריזמה, מקורה בסוציולוג המשפיע ביותר של המאה העשרים, מקס וובר, שאותו עצמו ניתן לתפוס כפופולריזטור של עמדותיו האנטי-רציונליות והא-מוסריות של הפילוסוף הידוע פרידריך ניטשה⁶. תפיסתו של וובר את השלטון כבעל מונופול על האלימות, הצגתו את האישיות הכריזמטית, יוצרת המיתוסים, כמוקד ממנו נובעים ערכיה של תרבות מסוימת, מוקד שאינו כפוף לשיקולי מוסר או לאילוצי החשיבה הרציונלית, היא התפיסה הבסיסית אותה מוכר הררי בפרקים 2 ו 12 של ספרו. אולי לא מיותר להזכיר ששומעי לקחו של וובר באוניברסיטת מינכן בשנת 1920 יכלו, לאחר שנים מועטות, להתבשם מתורתו של ארכי-טיפוס של מנהיג כריזמטי במרחק כמה רחובות משם. אומרים שהבירה הייתה מצוינת, והקריקטורה הנפלאה של אוסקר גראבנס אותה מביא הררי בסוף פרק 12 מראה שהם ידעו בדיוק מה הם עושים.

הרצון הכוזב

באופן מעט משונה, הררי אינו תומך רק בפילוסופית החיים של ניטשה ובאי-רציונליות שלו. בו זמנית הוא עושה נפשות גם לתיאוריה מורעלת אחרת: הנחת הרצון הכוזב או המושתל.

הרעיון הכללי, שלמיטב ידיעתי שורשיו הם אצל הגל (ואולי לפניו אצל רוסו), הוא שמה שנדמה לנו כרצוננו (ללכת לים, או להצליח בעבודה, או ליצור יצירת אמנות כלשהי, או ללקק ארטיק) איננו רצוננו ה"אמיתי" אלא הוא הלך נפש כוזב שהושתל בנו בידי אותם כחות חברתיים כבירים וחסרי שליטה, על ידי אותן "דתות" וסדרים מדומיינים. "אפילו מה שנראה לבני אדם כרצונות אגואיסטיים לחלוטין, מתוכננים בדרך כלל על ידי הסדר המדומיין הקולקטיבי" (ע' 122, הדגשה שלי). "רוב האנשים חושבים ... שהרצונות שלהם הם אותנטיים ועצמאיים ... (אבל) האמת היא שהתרבות מתכנתת את בניה ובנותיה ברבדים העמוקים ביותר..."

אני מכנה את התיאוריה הזו "מורעלת" מפני שהיא מחסלת, שוב, הן את הרציונליות והן את המוסר בכל מה שקשור לקביעת סדר חברתי או פוליטי. אצל רובם המוחלט של בני האדם הצו המוסרי הבסיסי הוא שלא להזיק לשני, וברגיל המושג "נזק" נמדד ביחס לרצונותיו של האחר – אם מנעתי ממישהו ללכת לים, אין בכך שום נזק אם הוא לא חפץ בכך. גם ההסדרים הפוליטיים בחברה בנויים על איזון בין אינטרסים של קבוצות שונות, אינטרסים המבטאים רצונות של בודדים או של קבוצות של אנשים.

את כל זה הררי מוחק. אם רצוני אינו רצוני, אז כל גורו, כל שרלטן או כל דיקטטור אכזר יכול לטעון שהוא לא באמת כופה אותי אלא להיפך, משחרר אותי מהרצון הכוזב ומעניק לי את החירות

⁶ להרחבה ראה מאמרי "פרידריך ניטשה כברסלבר", **אקדמות** כ"ג.

שבהליכה בעקבות רצוני ה"אמתי". זוהי הצורה המשפילה ביותר של עריצות: ממשלה פטרנליסטית שאינה סתם כופה על אזרחיה את מעשיהם, אלא גם מסבירה להם מתוך רחמנות רבה שהיא בסך הכל עוזרת להם להשתחרר מרצונותיהם הכוזבים לטובת הדבר שהם באמת רוצים, גם אם אינם מכירים בכך. מקסימיליאן רובספייר מוחא כפיים. גם פול פוט.

יתר על כן: מה שהררי טוען כאן הוא שהיצור המכונה "אדם" ניתן לחישול וריקוע ללא גבול, כל אחד יכול לעשות כל דבר ולחשוך בכל דבר אם רק תיכפה עליו המסגרת המדומיינת הנכונה. זוהי תורה שהמרכסיסטים והקומוניסטים עשו בה שימוש נורא. ניסיונם לברוא את חברת המופת הסוציאליסטית שבה כל אדם יעבוד קשה כמיטב יכולתו למרות שהוא ישתכר לפי צרכיו ובאופן שאינו תלוי בעבודתו, כלומר לכונן מעין גן עדן אלטרואיסטי, כשל למרות שהם השקיעו מאמצים כבירים ביצירת ה"אדם החדש" (כולל כדור בראש לכמה מיליוני אנשים ישנים), שלטו במשך שלשה דורות על כל אמצעי התקשורת ושטפו את מוחם של נתיניהם. לכאורה די בכישלון הזה כדי לאותת על כך שישנם אולי גם כמה יסודות קבועים בטבע האדם, אבל הידיעה המרעושה הזו לא חלחלה כנראה לקפיטריות בהר הצופים.⁷

התיזה הזו מתאימה אמנם לרעיון ולפיו אין טבע אלא רק מוסכמה, אבל מביאה את התמונה הכוללת של ההיסטוריה האנושית למסלול מעגלי מטורף: לפי הררי, הסדר החברתי הוא כולו מדומיין ואין לו שום עיגון מחוץ להסכמה חברתית שאותה הוא מכנה "דת". דתות, כפי שכבר למדנו, אינן אלא שם כוזב לשיטות המנציחות אפליה בין אנשים על בסיס לא מציאותי, וזאת במטרה לשרת את האינטרסים של קבוצות אליטה. אבל מהם האינטרסים של קבוצות האליטה, מדוע הן מעוניינות לשלוט ולשעבד את האחרים? אהה: פרעה רוצה לבנות פירמידות, ביל גייטס רוצה חופשה באיים הקריביים, אבו בכר אל בגדדי רוצה ח'ליפות איסלמית עולמית, וכל הרצונות הללו אינם רצונותיהם שלהם, אלא שאיפות שתוכנתו לתוכם על ידי ה"תרבות". לסיכומו של יום: אנשים מדמיינים את רצונותיהם, וכדי לספק את רצונם המדומיין הם יוצרים סדר מדומיין, בודים לעצמם אל מדומיין, ומכוחו הם מייצרים תרבות מדומיינת, הקובעת את רצונם המדומיין. חד גדיא, חד גדיא.

סיכום:

בימי הביניים, ואפילו בעת החדשה, היו כל מיני הוגי דעות דתיים שפלפלו בשאלות כמו "האם האדם גדול מהמלאך או המלאך גדול מהאדם" וכדומה. בדורנו רוב הבריות יפטרו חקירות שכאלו כחסרות שחר מכיוון שאין להן שום חשיבות מעשית. "למי יש יותר כבוד" היא אולי שאלה חשובה בין אנשים שונים, אבל כל עוד אנו לא פוגשים מלאכים בחיי היום-יום שלנו השאלה ההיפותטית מי צריך לקוד למי ראשון לא משנה מאומה.

כפי שכתבתי כבר, המסר העיקרי באותם חלקים מספרו של הררי בהם טיפילתי כאן הוא אי-רציונליות וא-מוסריות. לא לאורך כל הספר, אבל בחלקים נכבדים ממנו, מה שהררי מנסה לעשות הוא להקטין ככל האפשר את תפקידה של החשיבה הרציונלית ואת כוחו של המכנה המשותף המוסרי בסיפור עלייתו של האדם, להדגיש, לעתים בצורה הגובלת במגוון, דווקא את אותם אספקטים של כסל ורשע שיש בחברה האנושית, ולהציג אותם כגורם המרכזי שהביא את המין האנושי למצבו כיום.

אבל למי בעצם אכפת? בפני מי אנו אמורים להצטדק או להתבייש – בפני השימפנזים? בפני אלוהים? בפני החיזרים? מי אמור לתת למין האנושי ציון כלשהו, ולמה זה משנה?

⁷ יש להעיר, אולי לזכותו של הררי, שהוא איננו קונסיסטנטי עד הסוף עם טענותיו אלו. כך, לאחר שהוא מסביר ש"הביולוגיה מאפשרת, התרבות אוסרת" (ע' 153) ומשליך מכאן על היחס בין גברים לנשים בהיסטוריה, הוא טוען בשלב מסוים (ע' 159) שלאור תפוצתן הרבה של חברות פטריארכליות במרחב ובזמן "סביר יותר להניח ש... יש סיבה ביולוגית אוניברסלית לכך שכל החברות האנושיות העניקו עדיפות לגברים על פני נשים", כלומר הוא מכיר במובלע באפשרות שישנה קורלציה בין אופני התנהגות חברתיים ובין הטבע, ואם כך לא כל דבר הוא מוסכמה מדומיינת. מה לגבי זכויות אדם?

הסיבה לכך שישבתי לכתוב את הביקורת הזו איננה הרצון הפתטי להגן על כבודו של המין האנושי, אלא החשש מן השפעה הפוליטית שיש לדעות אותן הררי מנסה להפיץ. כפי שאמרתי, לא מדובר כאן במשהו חדש, ובני האדם (אלו ששרדו) צברו במחציתה הראשונה של המאה העשרים ניסיון מאד לא נעים עם תיאוריות האומרות כי לפוליטיקה אין דבר וחצי דבר עם רציונליות, המזלזלות במוסר בסיסי, המכחישות את האותנטיות ברצונותיהם של אנשים והסבורות כי האדם ניתן לחישול ולשינוי ללא גבול על ידי השלטון. אין שום סיבה לנסות ולחזור על הסאגה הזו, גם ככה מסתובבים בעולם יותר מדי מטורפים רצחניים.

בעולם אידיאלי ראוי היה שהאוניברסיטאות תצענה הגנה בסיסית, אם לא על המוסר, לפחות על הרציונליות. מחויבותה של הקהילה האקדמית לגישה מנתחת, לחוסר פניות, לאמת (Pardon my French) הייתה אמורה להיות אבן הראשה של ההתנהלות הרציונלית בחברה האנושית. למרבית הצער כבר שנים רבות נשמעות מכיוונם של מדעי החברה והרוח גם זמירות אחרות. אם במחלקה לפסיקה לא יעלה על הדעת לתת לסטודנט תואר דוקטור בלא שהשקיע את זמנו בניתוחן של תופעות טבע והעלה מסקנות חדשות במחקרו, הרי שלדעת הררי לכל ציידת-לקטת היה ראוי להעניק "כמה וכמה תארי דוקטור: בבוטניקה, בזואולוגיה, באתולוגיה, בגיאולוגיה, באקולוגיה, בגיאוגרפיה, ואולי גם ברפואה ובהנדסה" (ע' 57) וזאת בגלל "הידע האנציקלופדי" שאותה ציידת-לקטת צברה על החי, הצומח והדומם באזור בו נדדה עם שבטה. ראוי להזכיר שלא רק לציידות-לקטות מגיע הכבוד הזה. ככל שהדברים אמורים בידע (בניגוד לחשיבה מנתחת) ניתן להעניק את סדרת התארים המרשימה גם לכל לביאה, בת יענה או קופת שימפנזה. עם כמות כה גדולה של תארים ניתן יהיה אולי למנות אותה גם למרצה בחוג להיסטוריה, בתנאי, כמובן, שתלמד לרכל כדבעי.